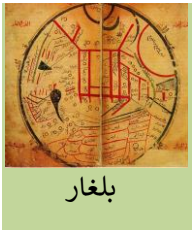

POLGÁR SZABOLCS

VOLGAI BULGÁRIA (9-13. SZÁZAD)

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen
készült az Európai Unió támogatásával.

Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

	Polgár Szabolcs	Olvasási idő	
	A középkori	kb. 60 perc	
	világ		

VOLGAI BULGÁRIA (9-13. SZÁZAD)

A tananyag részei: I. A Volga nevei és jelentősége az ókorban és a középkorban. II. A Volga-vidék népei Volgai Bulgária kialakulása előtt. III. A volgai bulgárok eredete. IV. A volgai bulgárok és az iszlám. V. Volgai Bulgária a 10-11. században. VI. Volgai Bulgária és a Rusz. VII. Volgai Bulgária gazdasága, társadalma és városai. VIII. Volgai Bulgária és az északi erdővidék népei, valamint a volgai magyarok. IX. Összefoglalás

A korábbi tananyagokban már megismerkedtünk a kora középkori Kelet-Európa különböző bulgárjaival. Akikről eddig szó volt: **1. protobulgárok.** Azok a bulgárok, akik legkésőbb 480 körül tűntek fel az írott forrásokban a Keletrómai Birodalom északkeleti határvidékén és az avar vándorlásig a kelet-európai sztyepp lakói voltak. **2. onogundur-bulgárok.** Ők a Kuvrat által vezetett „Régi Bulgária” vezető csoportja a 7. században. **3. dunai bulgárok.** Ők Kuvrat fia, Aszparuh vezetésével telepedtek meg a Balkán félsziget északkeleti részén, megalapítva a Dunai Bulgáriát, a mai Bulgária elődjét (680-681). **4. fekete bulgárok.** Ők pedig az egykori Kuvrat-birodalom azon bulgárjai, akik kazár uralom alatt éltek a 8-10. században. Egy jelentős bulgár csoportról eddig még alig volt szó: ők a *volgai bulgárok*. Most fordítsuk figyelmünket a Volga-vidékre, azon belül is elsősorban Volgai Bulgáriára!

Mielőtt a Volgai Bulgária kialakulására rátérnénk, érdemes a **Volga** és környékének történetére, szerepére kitérni. A Volgáról az ókori görög és római világban tudtak, de számukra a nagy kelet-európai folyók közül a **Don** fontosabb volt, ezt tartották Európa és Ázsia határfolyójának. Klaudiosz Ptolemaiosz (2. század) a Volgát *Ra* néven említette, majd a 7. századi bizánci történétíró, Theophülaktosz Szimokattész *Til* néven nevezett egy folyót, amelyet talán a Volgával azonosíthatunk. Ha ez így van, akkor a Volga *Etil* elnevezése, amely a török nyelvű népek körében elterjedt volt a középkorban, ekkor jelent meg az írott forrásokban. A ma használt *Volga* név a 12. század elején, a *Régmúlt Idők Elbeszélésében* tűnik fel. A Volga Európa legnagyobb folyója, és vízi útvonala összeköti egymással az északorosz erdővidéket (de akár a Baltikumot, sőt, Skandináviát) a Kaszpi-tengerrel. Erről a vízi útról már az ókori és középkori szerzők is írtak (főleg a 9. századtól a muszlim földrajztudósok, majd később az orosz évkönyvek és egyéb források). A folyó alsó folyásának mindkét partján a sztyeppzónában a 6-7. században az **ogurok** (463 körül

telepedtek itt meg), illetve a folyótól kicsit nyugatabbra az **utigurok** szállásai voltak. A Kaszpi-tenger északnyugati oldalán a 6. században a **szabírok (szavírok)**, majd utánuk a **berszilek** telepedtek meg. A 6. század végén a **Nyugati Türk Birodalom** foglalta el a területet. A 7. században a türk hatalom visszaszorult a Volgától keletre, és a helyi törzsek visszanyerték önállóságukat. A 7-8. században pedig a **kazárok** terjesztették ki fennhatóságukat az Észak-Kaukázusból kiindulva a Volga mentén észak felé. A Volga szerepe különösen a kazár időkben értékelődött fel, a kazár birodalom központja is a Volga-delta közelében volt, fontos nemzetközi kereskedelmi útvonalak találkozásánál. A folyó felső és középső folyásánál ekkor finnugor nyelvű törzsek (**merják, muromák, mordvinok, cseremiszek** stb.), délebbre a **burtaszok**, majd még délebbre a kazárok és a velük szövetséges törzsek területe helyezkedett el a folyó mentén.

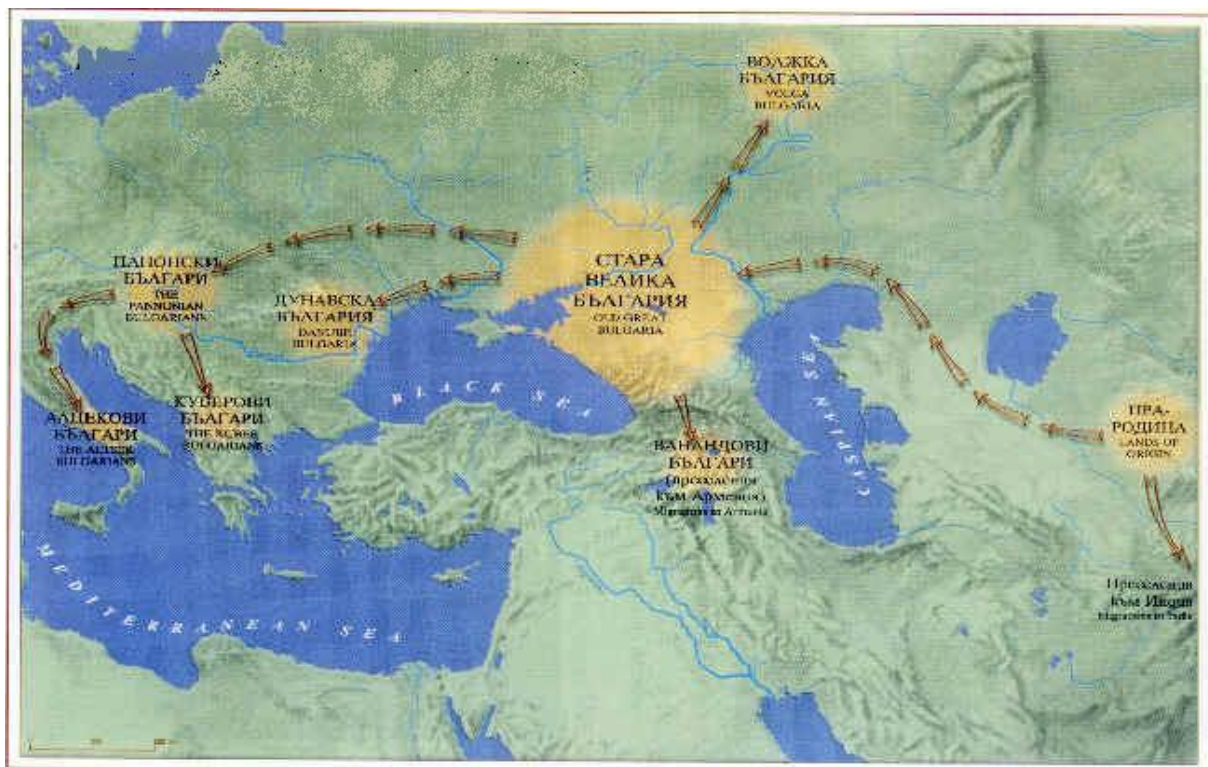
Bulgár vagy bolgár? A korábbiakban is már többször szerepelt a *bulgár* alak. A magyarban a *bolgár* a megszokott (országnevként pedig a Bulgária), de ebben az esetben a *bulgár* a régi török nyelvű bolgárok megnevezésére szolgál, megkülönböztetve őket a mai délkelet-európai bolgároktól, akik szláv nyelvűek. A forrásokban a legkorábbi időkben szintén a *bulgár* névalak fordul elő. Természetesen a *bolgár* névváltozatot a volgai bulgárookra is használhatjuk.

A Volga középső folyásánál, a samarai kanyarulat és a Káma-torkolat közötti területről a 9. század utolsó harmadától vannak részletesebb híradások, elsősorban muszlim útleírásokban. Az első leírás a volgai bulgárokról a **Dzsajháni-hagyományban** (*al-Dzsajháni* által írt földrajzi munka, 9-10. század) maradt fenn. Eszerint a volgai bulgárok egy három törzsből álló szövetséget alkottak, amelynek vezetői a bulgárok voltak. A további törzsek: *barszula* és *eszkel*. Kereskedelmet folytattak a kazárokkal és a ruszokkal és a földművelésük is jelentős volt. Sokan közülük már ekkor muszlimok voltak. Királyuk adót fizetett a kazároknak, ami arra utal, hogy ekkor még a kazár birodalomhoz tartoztak. A 10. századi **Balhi-hagyomány** (*al-Balhi* és követői által írt földrajz, térképpel) a bulgárok két központját, **Bulgárt** és **Szuvárt** említi, valamint az iszlámot és a kereskedelmet. A harmadik korai forrás talán a legfontosabb: **Ibn Fadlán** útijelentése 922-ből. Ő személyesen járt Volgai Bulgáriában, al-Muktadir bagdadi kalifa (908-932) követségének tagjaként. A követség célja az volt, hogy a bulgár király kérésének eleget téve, „hivatalossá” tegye az iszlámot, és az országot ezzel az iszlám világ részévé fogadja. Ibn Fadlán sok olyan információt is közöl, ami az előző két forráscsoportban nem szerepel, így például még két törzs nevét említi: *barandzsar* és *szuvár*. A Volga-Káma-vidéki lakosságra a *szaklab* szót is használja, ami a szláv nyelvű népek, valamint Kelet-Európa erdővidékének a népeire használt gyűjtőnév volt a muszlimoknál.

Ezek után nézzük meg, hogy mit tudunk a volgai bulgárok és szövetségeseik eredetéről! Az öt törzsnév mindegyikét említik a források már jóval a 9. század előtt: a **barandzsarok (balandzsarok)**, **szuvárok** (szavírok?), **barszulák** (berszilek) a Kaukázus és a Volga-delta közötti terület síkságán laktak a 6-7. században, az **eszkelek** a Volga alsó szakaszának környékén és attól keletre, a Türk Birodalom egyik törzseként tűntek fel a 7. században, a **bulgárokat** pedig jól ismerjük számos forrásból az 5. század vége óta. Tehát arról lehet szó, hogy ezek a törzsek délről a sztyepről vándoroltak északra, együtt, vagy külön-külön, és a Volga-Káma környéki új hazájukban már egy törzsszövetséget alkottak. Mikorra tehető ennek

a vándorlásnak az ideje? A hagyományos nézet szerint a bulgárok **Kuvrat** halála és birodalmának felbomlását követően indulhattak el, tehát úgy 670-680 körül. Ez a vándorlás beleilleszkedne a 7. század végi **bulgár** (onogundur-bulgár) **szétvándorlás** eseménysorába, de ilyen irányú vándorlásról nem tudnak a kortárs, de a későbbi források sem. Ezen kívül a másik problémát a kronológia jelenti: a feltételezett vándorlás kezdete és a 9. század közepe, utolsó harmada közötti időből szintén semmit sem tudunk ezekről a törzsekről (ezt próbálják meg a Szamara környéki 7-8. századi régészeti leletanyaggal áthidalni, az észak felé vándorló bulgárok hagyatékeként értelmezve azt). Más magyarázat is lehetséges. Az öt törzsnevet figyelembe véve érdemes a Kaukázustól északra lévő terület történeteit is bevonni a vizsgálatba. Itt több olyan eseményről tudunk, amely vándorlást indíthatott észak felé. Az egyik a már említett onogundur-bulgár szétvándorlás és a kazár hatalom felemelkedése a 7. század végén. Ezt követően pedig az **arab hadjáratok** korszaka hozott nyugalanságot és kiszámíthatatlanságot a vidékre, ami miatt különböző törzsek, vagy azok egyes részei indulhattak el észak felé, biztonságosabb helyet keresve. Ennek az ideje a 8. század első felére esett. Végül a 9. század legvégén a **besenyők** vándorlása bolygathatta meg a Volga-vidék (főleg a sztyepp északi részének) nyugalmit, és esetleg további csoportok húzódhattak még északabbra. De a kazárok tudatos telepítése is szóba jöhet, bár a Volga-Káma vidékén nem volt olyan határzóna, ellenséges fenyegetés, ami miatt oda törzseket, néprészeket kellett volna telepíteni egy biztonsági rendszer kialakítása céljából. Összességében tehát egyelőre inkább csak hipotéziseket tudunk megfogalmazni a kérdésre válaszolva.

A protobulgár vándorlás térképen. A Fekete- és Kaszpi-tenger közötti hazából nyugatra, délre és északra is eljutottak a bulgárok (utóbbiak a volgai bulgárok). Az eredeti őshazájukat a térkép a Szir-darja környékére teszi. (Wikimedia Commons)

A volgai bulgárok iszlamizálódása egy hosszabb folyamat volt, amelynek kezdete a 9. századra mehet vissza. Az iszlám világ bekapcsolódása az északi prémkereskedelembé elősegítette az iszlám terjedését is Kelet-Európában. Ennek a korai helyszíne éppen a Volga-vidék volt, mivel a folyó fontos kereskedelmi út volt. Az iszlám egyrészt a folyó alsó folyásánál, valamint a Kaukázus egyes részein, főleg a kazárok által birtokolt részekben jelent meg és szerzett híveket, másrészt pedig a Volga-Káma vidéken. Utóbbi területnek a Volgán kívül volt egy másik közvetlen összeköttetése is az iszlám világgal: a **Számánida Emirátusból** a középső Volga-vidékre vezető karavánút. Ibn Fadlán látogatásának idején a bulgárok még kazár függésben voltak, a királyuk adót fizetett a kazár uralkodóknak. Az iszlám „hivatalossá” tétele úgy tűnik, hogy előre megtervezett lépés volt a bulgároktól. Ez a kazároktól történő függetlenedést szolgálta (a kereskedelem szempontjából sokat számított az előbb említett közvetlen út Közép-Ázsiába, ami kikerülte Kazáriát), másrészt pedig az új közös vallás a törzsek és vezető nemzetségeik még erősebb szövetségét segítette elő, tehát a **bulgár király, Almis** számára kedvező lehetőségeket teremtett. A kortárs forrásokban nem találunk utalást, vagy közvetlen híradást arról, hogy mi volt a bulgár lépés következménye. A 12. századi arab utazó, **Abu Hámid al-Garnáti** azonban azt írta, hogy a kazárok katonai erővel próbálták megakadályozni a bulgár elszakadást, de nem sikerült nekik (Abu Hámid még olvasta a volgai bulgárok saját krónikáját, ami ma már nincsen meg, és állítólag ott látta ezt leírva). A függetlenedés azonban valószínűleg nem vágta el az összes szálát a bulgárok és a kazárok között, a volgai kereskedelem zavartalanul folyt. A 960-as évek rusz támadásai lehet, hogy érintették valamennyire a bulgárokat, de igazi károkat a kazároknak okoztak. A kazár hatalom ekkor már gyengülőben volt, mert a kereskedelemből egyre kevesebb bevétele volt, ami éppen abból adódott, hogy elvesztették a prémmel adózó területeik jelentős részét: nyugaton a szláv nyelvű törzseket (oda a Rusz terjeszkedett ki), északkeleten pedig a bulgárokat. Igaz, 1000 körül a keleti ezüst behozatala is gyakorlatilag megszűnt, de a bulgárokat ez sem rendítette meg, mert gazdaságuk nem csak a kereskedelemre épült, jelentős földművelésük is volt.

Volgai bulgár pénzverés: a kelet-európai területen az első, többé-kevésbé folyamatos pénzkibocsátás a volgai bulgárokhöz kötődik. A kazárok esetében csak néhány pénzérméről tudunk, amelyet ők vertek, a Ruszban pedig szintén csak néhány kijevi fejedelem veretett pénzt kis mennyiségben. Ehhez képest a bulgár pénzverés jelentősnek mondható. Ezüst vereteik a számánida dirhemeket utánozták, és eljutottak távolabbi vidékekre, sőt, még Magyarországra is. Az önálló pénz a függetlenséget szimbolizálta.

A 10-11. század fordulójára megszűnt a Kazár Birodalom, Kelet-Európában három hatalmi központ alakult ki (maradt): nyugaton a **Rusz**, a sztyeppen a **besenyők és oguzok**, a Volga-vidéken pedig a **Volgai Bulgária**. A *Régmúlt Idők Elbeszélése* tartalmaz egy híradást arról, hogy Vlagyimir kijevi fejedelem az oguzokkal (torkokkal) szövetségben 985-ben hadjáratot vezetett a volgai bulgárok ellen, amely békekötéssel zárult.

Békekötés Vlagyimir és a volgai bulgárok között (Radziwill-évkönyv) (Wikimedia Commons)

Ezt követően kevesebb hír van a bulgárokról. Egy nyugodtabb időszak következett, ami kedvező volt a bulgárok számára, és úgy tűnik, hogy sikerült tovább növelni a befolyási övezetüket. Északon ekkor még nem fenyegette őket a rusz terjeszkedés, déli irányban a Volga mentén pedig egészen a folyó alsó folyásáig kiterjesztették a fennhatóságukat. A Volga-torkolatnál lévő **Szakszín** városában is lakott egy bulgár kolónia.

Szakszín: A kazár kor után a Volga-delta nem maradt város nélkül, a forrásokban a 11. századtól már egy új névvel találkozunk: Szakszín. Egyelőre nem tudjuk eldönteni, hogy ez a korábbi Etil-Kazárváros folytatása volt-e, vagy annak közelében kialakult új központ. Lakói között voltak volgai bulgárok, de oguzok is, a 12. században Abu Hámid granadai arab utazó járt ott, tőle származik az egyik részletes beszámoló a településről. Szakszint végül a mongolok foglalták el, története ezután véget ért (lásd még a kazárokról szóló tanulmányt).

A 11. században megmaradtak a kapcsolatok az iszlám világgal, tudunk arról, hogy bulgár követség járt Nisapurban, valamint a bulgárokról írt **Mahmúd al-Kásgári**, a 11. század egyik jelentős muszlim tudósa (Kásgári térképén a bulgárok is szerepelnek; a térkép kis méretben a **lecke fejlécén** látható). 1024-ben a bulgárok segítettek gabonával a szuzdaliakat, akik a gyenge termés miatt éheztek. A rusz-bulgár békés viszony azonban a 11. század végén megromlott, amikor a **Szuzdali Fejedelemség** kelet felé kezdett terjeszkedni a Volga mentén. A már idézett *Régmúlt Idők Elbeszélése* egy rövid bejegyzésben említi, hogy 1088-ban a bulgárok elfoglalták Muromot, ami a **muromák** központja volt, de a Ruszhoz tartozott. 1107-ben pedig Szuzdalt támadták, eredménytelenül. Ekkor azonban még nem vált folyamatossá az ellenségeskedés.

A 12. század elején a kijevi nagyfejedelem, Vlagyimir Monomah Jurij (Georgij) nevű fiát, a későbbi Jurij Dolgorukij fejedelmet nevezte ki a szuzdali terület vezetőjévé. Ekkor még kiskorú lehetett, a tényleges vezetést egy hadvezérre bízták. Ekkor alapították meg **Vlagyimir városát** a **Kljazma folyónál**, a későbbi fejedelmi központot. 1120-ban Jurij, talán kun kérésre, hadjáratot vezetett a bulgárok ellen, és győztesen tért haza. A háborúk időszaka a 12. század közepén kezdődött. 1152-ben, amikor Jurij éppen a kijevi trónharcokkal volt elfoglalva, a bulgárok ostrom alá vették Jaroszlavl városát, de a rosztoviak a segítségére siettek és legyőzték a bulgárokat. Jurij Dolgorukij utóda, Andrej Bogoljubszkij (uralk. 1157-1174) 1164-ben támadást indított a bulgárok ellen, és **Brjahimov (Ibrahimov)** nevű városukat elfoglalta, és még három másik várost is elpusztított.

Andrej Bogoljubszkij hadjárata a volgai bulgárok ellen 1164-ben (Radziwiłł-évkönyv) (Wikimedia Commons)

Hálaadó ima Vlagyimirban a bulgárok elleni győzelem után a Szűzanya ikonja előtt (Radziwiłł-évkönyv) (Wikimedia Commons)

A következő hadjárat 1171-1172 fordulóján indult, Andrej fiának, Msztyiszlávnak a vezetésével. A vlagyimiri sereghez csatlakoztak muromi és rjazanyi csapatok is. A hadjárat végeredményben sikertelen volt, a bulgárok kiűzték őket a területükről. 1183-ban Andrej öccse, Vszevolod indult harcba a bulgárok ellen, szintén muromi és rjazanyi segítséggel, majd

a hadjárat során megérkezett egy kun segédcsoport is. A támadó sereg egészen a bulgár központig, *Velikij Gorodig (Biljár)* nyomult előre, amit ostrom alá vettek, de nem sikerült elfoglalniuk. Az ostrom során halt meg Vszevolod unokaöccse, Izjaszláv. Ezután békét kötöttek a bulgárokkal. A következő évekből még két kisebb hadjáratról maradt fenn írásos említés: 1186-ban és 1205-ben, mindkettő során sikerült zsákmányt és hadifoglyokat szerezni. A rusz-bulgár ellenségeskedésnek még egy szakasza volt a mongol hódítást megelőző években. A bulgárok 1219-ben elfoglalták Usztyjugot, és sikertelenül ostromolták Unzsza várát. 1220-ban a vlagyimiri, rosztovi, perejaszlavli, muromi egyesült hadsereg benyomult Bulgáriába és elfoglalta **Oselt** (a Káma-torkolat környékén). A hadjáratot 1221-ben békekötés követte és a ruszok megalapították Nyizsnyij Novgorodot a bulgárok határa közelében. Az 1220-as években a vlagyimiriak a **mordvinokkal** harcoltak, akiknek a területe beékelődött a vlagyimir-szuzdali föld és a volgai bulgár terület közé. A **mordvinok** egy részét, egy Pures nevű fejedelem vezetésével a ruszok maguk mellé állították, míg a másik részük, Purgasz fejedelem vezetésével a bulgárok szövetségese lett. Ezek a harcok 1233-ig tartottak, de a vlagyimiri terjeszkedés nem folytatódott. Alig három év múlva pedig megindultak a mongol seregek a Volgai Bulgária ellen. A rusz-bulgár összecsapások a 11. században és a 12. század elején még szórványosak voltak, inkább csak egyszeri események, kereskedelmi érdekek ütközése, vagy zsákmányszerzési szándék indította őket. A vlagyimiri-bulgár háborúk a 12. század második felétől már a rusz terjeszkedés miatt ismétlődtek rendszeresen, végeredményben nem borították fel a hatalmi egyensúlyt a Volga-vidéken, de a **Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség** több katonai sikert tudott felmutatni (igaz, csak az óorosz forrásokat ismerjük, azt nem tudjuk, hogy a bulgárok mit írhattak az eseményekről, mert nem maradtak fenn ilyen beszámolók).

A Volgai Bulgária legjelentősebb települése **Biljár (Velikij Gorod)** volt. Ezen kívül **Bulgár** (a Volgánál) és **Szuvár** voltak még nagyobb központok. De rajtuk kívül több más település nevét ismerjük az óorosz évkönyvekből. A volgai bulgárok a kereskedelmen kívül földművelést is folytattak, a Dzsajháni-hagyomány már említi, hogy milyen gabonaféléket termesztettek, és a későbbi muszlim szerzők szerint is sok szántóföldjük és gabonájuk volt (ezt erősíti meg közvetetten a Régmúlt Idők Elbeszélésének fentebb említett tudósítása is, amely szerint 1024-ben a bulgárok gabonát adtak a szuzdaliaknak). A bulgárok állatállománya juhokból, kecskékből, szarvasmarhákból, lovakból és tevékből állt elsősorban. A királyi központban, Biljában a juh és a kecske aránya volt a legnagyobb, szarvasmarhából kevesebb volt, a Káma-vidéken viszont, egyes települések leletanyagából következtetve, a szarvasmarha aránya nagyobb volt a juh és kecskeállomány arányánál. A tevéket teherszállításra használták, a dél felé (Hvárezm) vezető karavánutakon, a száraz területeken a teve volt a fő teherszállító állat. A bulgáriai kézművességről a régészeti leletanyagból jó képet kapunk. Biljában kovács-, ékszerkészítő, üveg-, fazekas- és csontfaragó műhelyekről tudunk. A lakóházak fából épültek, a nagyobb települések védőfalai szintén fából. Biljában voltak téglapaloták: mecset, előkelők, vallástudósok, kádik stb. házai, karavánszeráj (**Biljárról néhány fotót láthatunk a mellékletben**). A társadalomról keveset írnak a források. A király és kísérete, valamint a szövetséges törzsek alkották az előkelők csoportját. Az uralkodó adót

szedett, ami részben élő állat volt, és házasság alkalmával is illetéket kellett fizetni, ami szintén élő állat volt. A kereskedők vámot fizettek. Ezekből a bevételekből tartotta fenn a fegyveres kíséretet a király. A katonaság egy része páncélos lovasságból állt. A bulgárokról azt is írják, hogy zsákmányoló hadjáratokat vezettek a szomszédos területekre. Ezen kívül északi irányban kiterjesztették uralmukat az erdőlakó népekre. A muszlim források **Aru**, **Víszu (Íszu)** és **Júra** nevű országokat említenek Bulgáriától északra, amelyek más forrásokból (elsősorban óorosz) is ismertek: **Arföld**, **Vesz** és **Jugra**. Ezekről a területekről és lakóiról érdekes híradásokat közölnek az említett források. Ilyen érdekesség például a nyári rövid éjszaka és a téli rövid nappal, a prémvadászat, a néma kereskedelem (lásd lentebb), a sí és a szán leírása.

Észak országai: Arföld, Vesz, Jugra. Arföld a Kámától északra, északkeletre voltak, a Vjatka folyó vidékén, részben a mai Udmurtia területén. Vesz (Víszu, Íszu) eredetileg a Fehér-tó környékén lehetett, erre vezetett a Novgorodból, illetve Ladogából kelet felé tartó kereskedelmi útvonal. A későbbi időkben (12-13. század) már a Volgai Bulgáriától északra, északnyugatra lévő terület is ide tartozhatott, talán Vesz lakosságának egy része kelet felé vándorolt. Jugra (Júra) a legészakibb ország a három közül, területe ebben az időszakban a Pecsora, Északi-Dvina folyók felső folyása és a Vicsegda folyó környékére tehető.

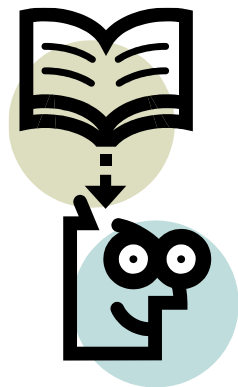
A granadai arab utazó, Abu Hámid egyik útleírásában ezt írta Jugráról: „*Víszún túl terül el a Júrá néven ismert ország, a Sötétség Tengerségen partján. Náluk nyáron a nappal olyan hosszú, hogy a kereskedők szerint a nap negyven napig le sem bukik. Télen viszont az éjszaka hasonlóan hosszú. A kereskedők mesélik, hogy a Sötétség (földje) közel terül el, s Júrá népe rendszeresen bemegy a Sötétségbe, kandeláberteket vive magukkal. Ott egy hatalmas fához érnek, akkora, mint egy falu, rajta hatalmas állat, amelyről úgy mondják, hogy madár. Mindenféle árucikkeket visznek magukkal, amelyeket aztán külön-külön letesznek, ismertetőjegyekkel ellátva, majd hazatérnek. Később újra visszamennek, s ott olyan portékákat találnak, melyekre országuknak szüksége szokott lenni. Minden ember talál valamit a saját portékája mellett; ha megtetszik neki, hazaviszi; ha nem, úgy fogja a saját áruját és otthagyja a másikat, anélkül, hogy ezzel bárkit is megsértett volna. Azt azonban nem tudják, hogy kik is azok, akikkel kereskednek.*” (Iványi Tamás fordítása: Bolsakov, O. G. – Mongajt, A. L.: Abu Hámid al-Garnáti..., 47, a teljes cím az irodalomjegyzékben) Ez az úgynevezett „néma kereskedelem” gyakorlatának leírása a 12. századból. Nem csak Kelet-Európából, hanem a világ más részéről is ismerjük, egymástól eltérő kulturális, civilizációs szinten élő közösségek kapcsolataira volt jellemző a személyes érintkezés nélküli árucseré.

A Volgai Bulgária története magyar szempontból is alapvetően fontos. A mongol hódítás előtt a volgai bulgárok fennhatósága alá tartozott egy magyar csoport is, hozzájuk jutott el **Julianus barát** az 1230-as években: „*Megtalálta pedig őket a nagy Etíl folyó mellett. Kik látván őt, s megértvén, hogy keresztény magyar, nagyon örvendeztek megérkezése felett. Körülvezették őt házaikban és falvaikban, és keresztény magyar véreik királyáról és országáról behatóan tudakozódtak. Bármit mondott nekik a hitről vagy egyebekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük; megértették őt, és ő is azokat. Pogányok, akiknek semmi tudomása nincs Istenről, de bálványt sem imádnak, hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek, és igen bátrak harcban. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla.*” (Györffy György fordítása: Julianus barát és Napkelet, 68, a teljes cím az irodalomjegyzékben) Ezek a keleti vagy volgai magyarok már a 10. század első

harmadában ott voltak a kialakuló Volgai Bulgária (feltehetően déli) részén, de azt nem tudjuk, hogy hogyan kerültek oda, esetleg a korábban nyugatra vándorolt magyar törzsekből maradtak vissza, vagy pedig egy másik, délebbi területről érkeztek a későbbi lakóhelyükre.

A tananyag tartalmát így összegezhettük: 1. A volgai bulgár törzsszövetség a Fekete-tengertől és a Kaukázustól északra lévő sztyepp és a Volga alsó folyása környékéről északra vándorolt törzsekből szerveződött meg a 9. században. Ennek a vándorlásnak a pontos okát nem ismerjük, lehet a 8. századi arab-kazár háborúskodás, de más is. 2. A Volgai Bulgária az iszlám hivatalossá tételével csatlakozott az iszlám világhoz, amely tartós hatást gyakorolt rá, és hatása máig érzékelhető a Volga-Káma vidéken. 3. A volgai bulgárok jelentős szerepet játszottak a nemzetközi kereskedelemben, közvetítő helyzetben voltak Ázsia és Észak-Európa között. 4. A kazároktól függetlenül sikeresen átvészelték a Kazár Birodalom megszűnése utáni hatalmi átrendeződést és a 11. századra a térség jelentős politikai központjává váltak (a Rusz és a sztyepp nomádjai mellett). 5. A 12. században a kelet felé terjeszkedő Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemséggel elhúzódó háborút vívtak, amelyben a Volga-vidék feletti ellenőrzés megtartása volt a tét. Ennek a küzdelemnek a mongol hódítás vetett véget. 6. A Volgai Bulgária politikai keretét biztosított a keleten maradt magyaroknak, akik így hosszú ideig meg tudták őrizni etnikai tudatukat és nyelvüket. Nyugaton Magyarország volt talán az egyetlen ország, amely folyamatos kapcsolatot tartott a Volgai Bulgáriával, már a 10. századtól kezdődően.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

A volgai bulgárokról szóló szakirodalom jelentős részben orosz nyelvű, mivel az egykori Volgai Bulgária területén és az Orosz Föderációban foglalkoznak legtöbbször ezzel a témával, valamint még Bulgáriában és Törökországban is van érdeklődés. Az utóbbi időben angol, német nyelven is több tanulmány, könyv jelenik meg, főleg numizmatika és kereskedelem témájában. Magyarországon Zimonyi István munkásságát kell kiemelni.

A források közül magyarul is olvashatók:

Bolsakov, O. G. – Mongajt, A. L.: Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131-1153. (magyar ford.: Iványi Tamás – Bakcsi György, utószó: Czegléd K.) Budapest 1985.

Györffy György (ford., bev.): *Julianus barát és Napkelet fölfedezése*. Budapest 1986³. (Julianus első jelentése, Rubruk útijelentése)

Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom I/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár (=MÖK) 10. Budapest 1997. (Dzsajháni-hagyomány)

Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók*, i. m. I/2. MÖK 11. Budapest 2000. (Balhi-hagyomány, al-Maszúdi, al-Bakri)

Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók*, i. m. I/3. MÖK 23. Budapest 2007. (Ibn Fadlán a Jákút-lexikonban, Zakarija al-Kazvini, ad-Dimiski, Abu-l Fida)

Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford.: Ferincz I., Jegyz., tanulm.: Balogh L. – Ferincz I. – Font M. – Kovács Sz. – Polgár Sz. – Zimonyi I. MÖK 30. Budapest 2015.

Simon Róbert (ford., jegyz., utószó): *Ibn Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Budapest 2007.

Tanulmányok, összefoglalások:

Czegléd Károly: Egy bolgár-török yltavār méltóságnév. A volgai bolgárok és szlávok X. századi kapcsolatainak kérdéséhez. *Magyar Nyelv* XL (1944), 179-186. (= Czegléd K.: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest Oriental Reprints Series A 2 Budapest 1985, 148-155.)

Diószegi György – Fodor István – Legeza László: *Őseink nyomában. A vándorló, honszerző és kalandozó magyarok képes krónikája*. 1996, 35-52. (Julianus, az ősmagyarok és Volgai Bulgária)

Erdélyi István: *A Bajkáltól a Balatonig. Régészeti adatok a töröknyelvű népek történetéhez*. Budapest 1997, 71-80.

Fahrutgyinov, Ravil G.: *Ocserki isztorii Volzsszkoj Bolgarii*. Moszkva 1984.

Fjodorov-Davidov, German Alekszejevics: *Az Aranyhorda földjén*. Ford.: Ágh A.; utószó: Fodor I. Budapest 1983, 7-22.

Fodor István: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. szerk.: Bartha A.– Czegléd K. – Róna-Tas A. Budapest 1977, 79-114. (a volgai bulgárok régészeti hagyatéka: 94-102)

Fodor István: Hol talált rá Julianus a keleti magyarokra? *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 15-17 (1972-1974) [1982], 55-67.

Fodor István: Honfoglalás kori magyar lelet Kazányból. In: *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2005, 145-153.

Göckenjan, Hansgerd: Kelet-Európa népei a 13. századi magyar domonkosok útleírásaiban. *Aetas* 1997/2-3, 93-119. (mordvinok: 105-110; volgai bulgárok: 111-114)

Huzin, Fajaz, S.: *Velikij gorod na Cseremsanye. Sztratyigrafija, hronologija. Problemi Biljara-Bulgara*. Kazany 1995.

Isztorija tatar s drevnyejsih vremjon. II. Volzsszkaja Bulgarija i Velikaja Sztyep'. Red.: Huzin, F. S., Zagidullin, I., Kljastornyij, Sz., Hamidullin, B. Kazany 2006.

Köppen, P.: O volzsszkih bolgarah. *Zsurnal Minyisztversztva Narodnago Proszviscsenyija* 1836/10.

Makai János: A szuzdali fejedelmek és a volgai bolgárok. In: *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves*. Szerk.: Háda Béla et al. ELTE Budapest 2010, 387-402.

Mako, Gerald: The Islamization of the Volga Bulgars. A Question Reconsidered. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* (=AEMA) 18 (2011), 199-223.

Makó, Gergő: Some notes about the Islamization of the Volga Bulgars. In: *Studia Hungarobulgarica*. II. Red.: Almási, T.; Ferincz, I.; Panayotov, P.; Vitlyanov, S. Szeged 2008, 29-38.

Márton Alfréd: A steppe. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 1999, 273-286. (Volgai Bulgária: 282-284)

Mongajt, Alekszandr L.: Történelmi kommentár Abu-Hámid al-Garnáti művéhez. In: Bolsakov, O. G. – Mongajt, A. L.: *Abu-Hámid al-Garnáti utazása*, i. m., 93-145 + jegyzetek (nem csak a bulgárokról).

Noonan, Thomas S.: Volga Bulghāria's Tenth Century Trade with Sāmānid Central Asia. *AEMA* 11 (2001), 140-218.

Rispling, Gert: The Volga Bulgarian Imitative Coinage of al-Amir Yaltawar („Barman”) and Mikail b. Jafar'. *Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on the Viking Age Coinage*. 1990, 275-282.

Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1997², 182-188.

Róna-Tas András – Fodor Sándor: *Epigraphica Bulgarica. A volgai-bolgár-török feliratok*. *Studia Uralo-Altaica* 1. Szeged 1973.

Simon Róbert: Ibn Fadlān útibeszámolója mint a 10. század eleji észak- és kelet-európai népisme. In: Simon Róbert (ford., jegyz., utószó): *Ibn Fadlān*, i. m., 109-186. (tágabb összefüggésbe helyezi az egész Volga-vidéket)

Szmirnov, Alekszej, P.: *Volzsszkie bulgari*. Moszkva 1951.

Valeev, Rafael, M.: *Razvityie trgovli Povolzsja i Priuralja v epohu srednyevkovja*. Saarbrücken 2012.

Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. MÖK 19. Budapest 2003², 132-134.

Zimonyi, István: *The Origins of the Volga Bulgars*. Studia Uralo-Altaica 32. Szeged 1990.

Zimonyi István: Volgai bolgárok és a volgai út. In: „Magyaroknak eleiről.” *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Piti F. – Szabados Gy. Szeged 2000, 695-702.

Zimonyi István: A volgai út jelentősége a volgai bolgárok történetében. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXXI. Szeged 2005, 47-53.

Zimonyi István: Volgai bulgár városok a 10-13. században. In: *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szerk.: Felföldi Szabolcs. Szeged, 2005, 359-366.

Zimonyi István: A volgai bolgárokra és a szomszéd népekre vonatkozó nyugati irodalom. In: U. Ö: *Középkori nomádok, korai magyarok*. MÖK 27. Budapest, 2012, 150-162. (oroszul: *Isztorija tatar* II, i. m., 20-24)

Zimonyi István: Nyugati források a volgai bolgárokról. In: U. Ö: *Középkori nomádok*, i. m., 163-166. (oroszul: *Isztorija tatar* II, i. m., 31-33.

Zimonyi István: Volgai Bulgária. In: *Magyarok a honfoglalás korában*. Szerk.: Sudár Balázs. Magyar Őstörténet 2. Budapest 2015, 65-73.

Az eszkel-székely azonosság kérdése:

Kordé Zoltán: *A székelykérdés története*. Haáz Rezső Múzeum. Múzeumi Füzetek 4. Székelyudvarhely 1991, 28-32.

Kordé Zoltán: A székelyek és a honfoglalás. In: *Honfoglalás és megtelepedés*. Magyar Őstörténet 4. Szerk.: Sudár Balázs – Petkes Zsolt. Budapest 2016, 153.

Kristó Gyula: *A székelyek eredete*. Budapest 2002.

Sinkovics Balázs: Megjegyzések a székelyek volgai bulgár származásáról. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton Alfréd. MÖK 14. Budapest 2001, 137-147.
